एकादशः पाठः

वर्णोच्चारण-शिक्षा २

पूर्वस्यां कक्षायां '**मनुष्येषु वाग्-उत्पत्ति-प्रक्रिया**' कथं भवतीति वयं सामान्यतः दृष्टवन्तः। तत्रैव '**आस्यस्य** अभ्यन्तरे वर्णानाम् उत्पत्त्यर्थं **त्रीणि तत्त्वानि** आवश्यकानि भवन्ति—

(क) **स्थानम्**, (ख) **करणम्**, (ग) **आभ्यन्तर-प्रयत्नः**' च इत्यपि वयम् अवलोकितवन्तः। तत्र (क) **षट् स्थानानि**; (ख) **षट् करणानि** इति उभयोः विषये वयं पूर्वस्यां कक्षायाम् एव विस्तरेण ज्ञातवन्तः, यथा—

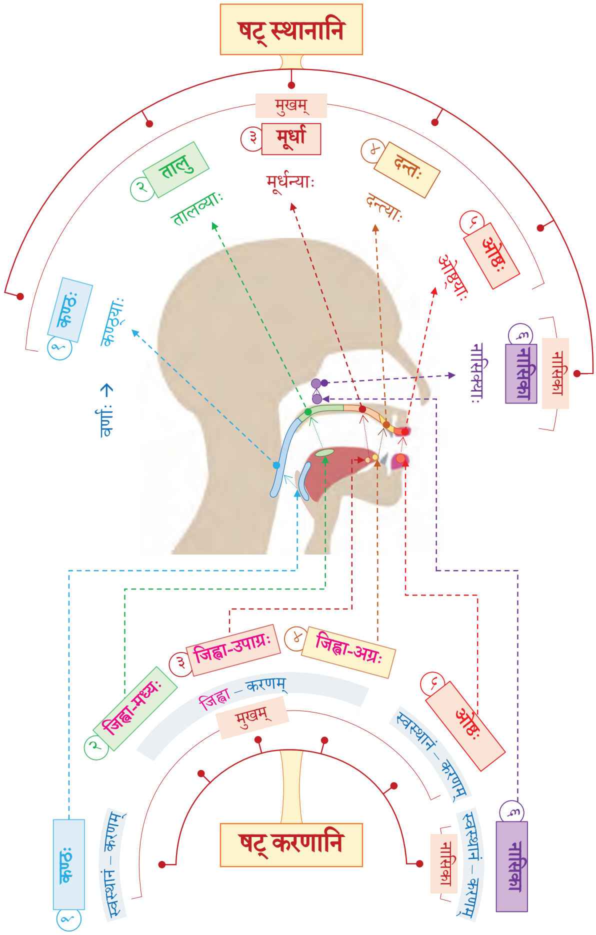

अस्मिन् पाठे – (ग) **आभ्यन्तर-प्रयत्नः** – इत्यस्य विषये विस्तरेण अवगच्छामः—

Get More Learning Materials Here : CLICK HERE studentbro.in

(ग) आभ्यन्तर-प्रयत्नः

आस्यस्य अभ्यन्तरे **करणं** येन प्रयत्नेन **स्थानं** स्पृशति, **स्थानस्य** समीपं वा याति, सः प्रयत्नः — '**आभ्यन्तर-प्रयत्नः**' इति उच्यते। **आभ्यन्तर-प्रयत्नः** पञ्चविधः भवति —

(१) स्पृष्ट-प्रयत्नः

करणं यदा **स्थानं** 'स्पष्ट-रूपेण स्पृशति', तदा **करणस्य** '**स्पृष्ट-प्रयत्नः**' भवति। **करणस्य** **स्पृष्ट-प्रयत्नेन** → **स्थाने** **स्पर्श-व्यञ्जनानि** उत्पद्यन्ते।

उदाहरणार्थम् अत्र मूर्धन्य-वर्णान् पश्यामः —

उदाहरणम् — **मूर्धन्याः वर्णाः**

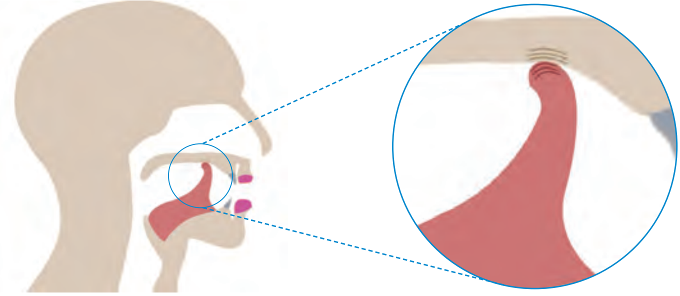

(२) ईषत्-स्पृष्ट-प्रयत्नः

करणं यदा **स्थानं** 'स्वल्पम् एव स्पृशति', तदा **करणस्य** '**ईषत्-स्पृष्ट-प्रयत्नः**' भवति। **करणस्य** **ईषत्-स्पृष्ट-प्रयत्नेन** → **स्थाने** **अन्तःस्थ-व्यञ्जनानि** जायन्ते।

उदाहरणम् — **मूर्धन्याः वर्णाः**

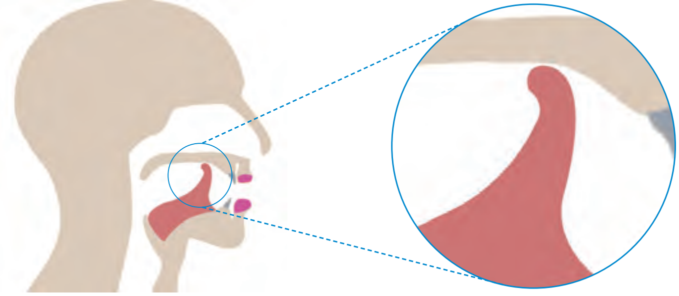

Get More Learning Materials Here : CLICK HERE studentbro.in

(३) ईषद्-विवृत-प्रयत्नः

करणं यदा **स्थानं** न स्पृशति, परन्तु **स्थानस्य** बहु समीपं याति, तदा उभयोः **स्थान-करणयोः** मध्ये 'लघुः विवरः' इव स्वल्पः अन्तरालः जायते, तदा **करणस्य** 'ईषद्-विवृत-प्रयत्नः' भवति।

करणस्य ईषद्-विवृत-प्रयत्नेन

→ **स्थाने** **ऊष्म-व्यञ्जनानि** जायन्ते, तथा च

→ **स्थाने** **अयोगवाहौ** – **अनुस्वार-विसर्गौ** अपि जायेते।

उदाहरणम् — मूर्धन्याः वर्णाः

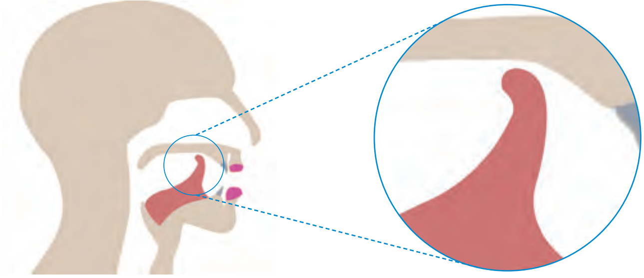

(४) विवृत-प्रयत्नः

करणं यदा **स्थानं** न स्पृशति, अपितु स्थानस्य किञ्चित् समीपं याति, तदा उभयोः **स्थान-करणयोः** मध्ये 'स्फुटः विवरः' इव अन्तरालः जायते, तदा **करणस्य** 'विवृत-प्रयत्नः' भवति। **करणस्य** विवृत-प्रयत्नेन

→ **स्थाने** (*अ-कारं विहाय अन्ये सर्वे*) **स्वराः** उच्चार्यन्ते।

उदाहरणम् — मूर्धन्याः वर्णाः

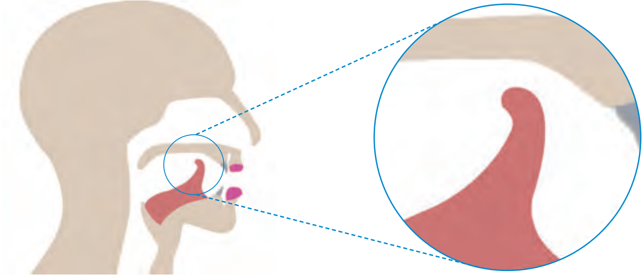

कण्ठ्य-तालव्य-मूर्धन्य-दन्त्य-ओष्ठ्येषु पञ्च-प्रकारेषु वर्णेषु — स्थान-करणयोः मध्ये उपर्युक्ताः चतुर्विधाः आभ्यन्तर-प्रयत्नाः दृश्यन्ते।

Get More Learning Materials Here : CLICK HERE studentbro.in

(५) संवृत-प्रयत्नः

स्वरेषु '**अ-कारः**' कश्चिद् विशिष्टः स्वरः अस्ति।

'**अ-वर्णस्य**' त्रयः उपभेदाः वयं पूर्वं दृष्टवन्तः

अ-कारः (ह्रस्वः), **आ-कारः** (दीर्घः), **अ३-कारः** (प्लुतः) इति।

एते त्रयः अपि 'स्वराः', 'कण्ठ्य-वर्णाः' च सन्ति। कण्ठ्य-वर्णेषु 'स्वस्थानम् एव करणं भवति' इति वयं पूर्वं दृष्टवन्तः। अर्थात्,

कण्ठ्य-वर्णानां → **स्थानम्** अपि **कण्ठः** (*कण्ठस्य पृष्ठ-भागः*)

→ **करणम्** अपि **कण्ठः** (*कण्ठस्य अग्र-भागः*)

एतेषु त्रिप्रकारेषु अ-वर्णेषु (ह्रस्व-दीर्घ-प्लुतेषु) —

- केवलम् **आ-कारस्य** (दीर्घस्य), **अ३-कारस्य** (प्लुतस्य) च, द्वयोः एव उच्चारणे – कण्ठे स्थान-करणयोः मध्ये 'स्फुटः विवरः' इव अन्तरालः भवति। अतः, अन्य-स्वराणाम् इव एतयोः द्वयोः दीर्घ-प्लुतयोः अपि पूर्ववत् 'विवृत-प्रयत्नः' एव भवति।
- परन्तु, **अ-कारस्य** (ह्रस्वस्य) उच्चारणे तु तथा न भवति। अत्र तु **कण्ठे स्थान-करणयोः** मध्ये 'संकोचः' भवति। अर्थात्, अत्र 'कण्ठः संकुचितः संकीर्णः वा भवति'। कण्ठस्य अयं 'संकोचः', 'संकीर्णता' वा '**संवृतम्**' इति कथ्यते।

अतः, विशेषरूपेण **अ-कारस्य** (ह्रस्वस्य) उच्चारणे '**संवृत-प्रयत्नः**' भवति। **कण्ठे करणस्य संवृत-प्रयत्नेन**

→ **स्थाने अ-कारः** उच्चार्यते।

अ-कारः

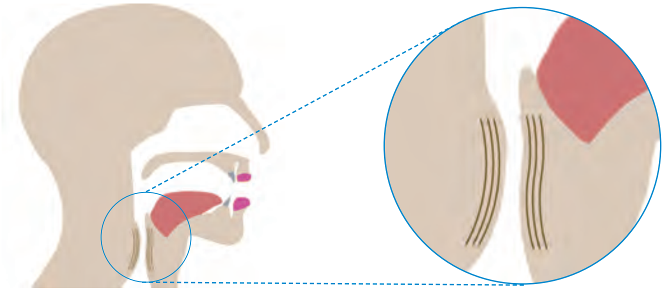

Get More Learning Materials Here : CLICK HERE studentbro.in

केवलं कण्ठ-स्थाने एव संवृत-प्रयत्नः भवति,
तदपि केवलम् अ-कारस्य उच्चारणार्थम् एव।

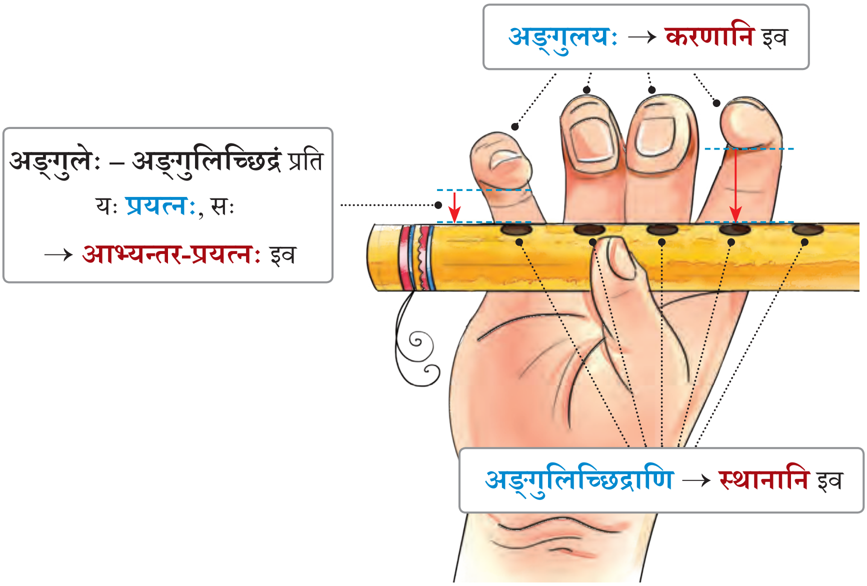

आस्ये विद्यमानानाम् एतेषां स्थान–करण–आभ्यन्तर-प्रयत्नानां सम्यक्-ज्ञानेन, तथा पुनःपुनः अभ्यासेन च वयं प्रत्येक-वर्णस्य एवञ्च सर्वेषां शब्दानां सुस्पष्टं शुद्धं च उच्चारणं कर्तुं प्रभवामः।

एवमेव 'वर्णमालायां स्वर-व्यञ्जनयोः मध्ये का भिन्नता?' इत्यपि यथावत् अवबोधामः। पुनश्च, व्यञ्जनानां मध्ये अपि—स्पर्शाः, अन्तःस्थाः, ऊष्माणः, अयोगवाहौ चेति ये भेदाः सन्ति; तेषाम् अपि परस्पर-भिन्नतां यथोचितम् अवगच्छामः।

Get More Learning Materials Here : CLICK HERE studentbro.in

वर्णमाला

वर्णाः

(१) स्वराः

		आभ्यन्तर-प्रयत्नः
समानाक्षराणि	अ	संवृत-प्रयत्नः
	- आ अ३ इ ई इ३ उ ऊ उ३ ऋ ॠ ऋ३ ऌ ऌ३	विवृत-प्रयत्नः
सन्ध्यक्षराणि	ए ए३ ऐ ऐ३ ओ ओ३ औ औ३	

(२) व्यञ्जनानि

स्पर्शाः (वर्गीयाः)	क	ख	ग	घ	ङ	स्पृष्ट-प्रयत्नः
	च	छ	ज	झ	ञ	
	ट	ठ	ड	ढ	ण	
	त	थ	द	ध	न	
	प	फ	ब	भ	म	
अन्तःस्थाः (अर्ध-स्वराः)	य	र	ल	व		ईषत्-स्पृष्ट-प्रयत्नः
ऊष्माणः	श	ष	स	ह		ईषद्-विवृत प्रयत्नः
अयोगवाहौ — अनुस्वारः	अं					
अयोगवाहौ — विसर्गः	अः					

Get More Learning Materials Here : CLICK HERE studentbro.in

आस्यस्य

अभ्यन्तरे

षट् स्थानानि, षट् करणानि, पञ्च आभ्यन्तर-प्रयत्नाः च

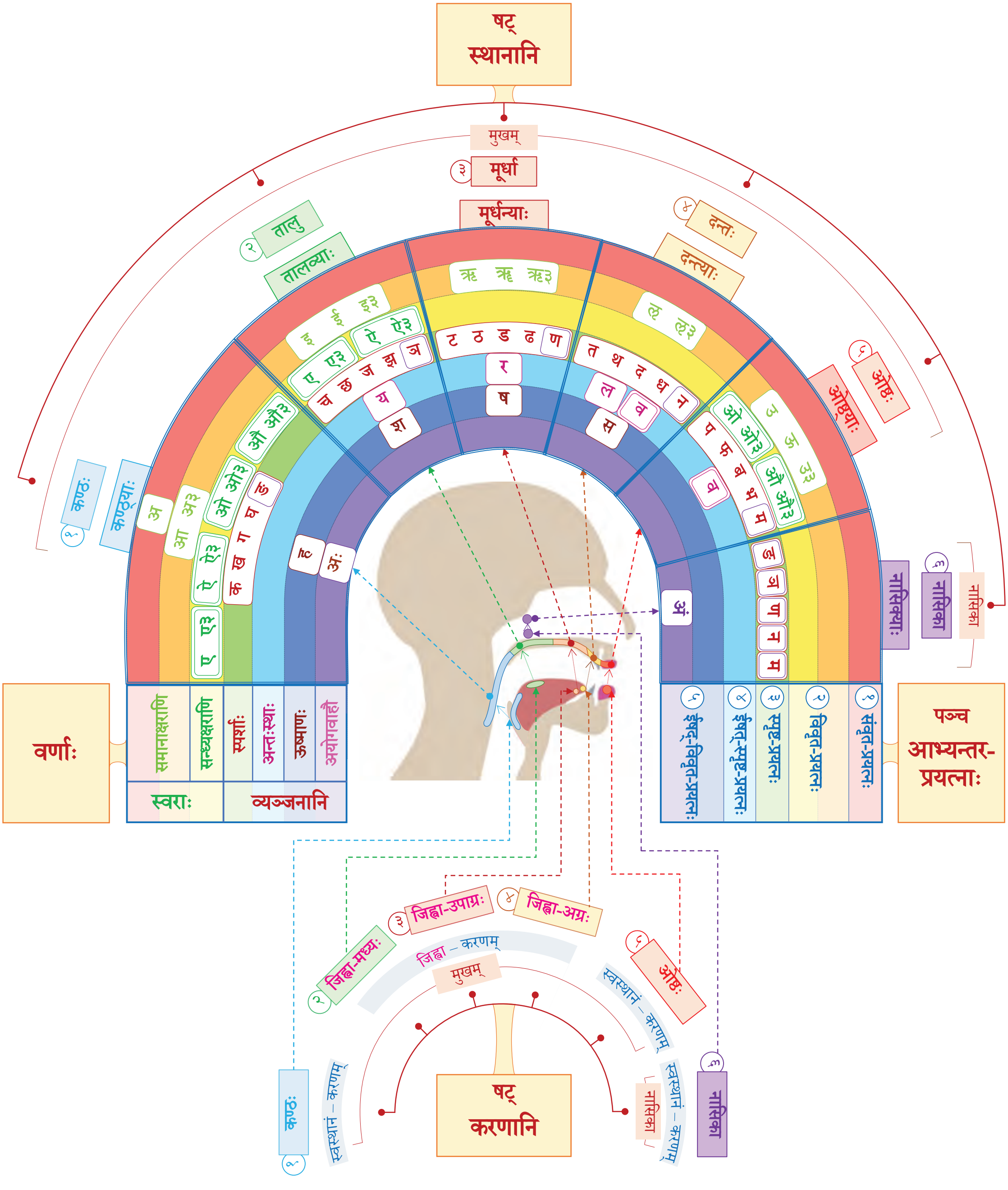

Get More Learning Materials Here : CLICK HERE studentbro.in

वर्णानां भेद-उपभेदानां मध्ये परस्परं याः भिन्नताः सन्ति, ताः संक्षेपेण अत्र पश्यामः —

वर्णानां द्वौ मुख्य-भेदौ		
	स्वरः	व्यञ्जनम्
१.	स्वतन्त्रः वर्णः उच्चारणार्थम् अन्य-वर्णः नावश्यकः	परतन्त्रः वर्णः उच्चारणार्थम् आधार-स्वरः आवश्यकः
२.	एकमात्रः / द्विमात्रः / त्रिमात्रः वा	अर्धमात्रः नित्यम्
३.	स्वराः (२१) – विवृत-प्रयत्नः अ-कारः (०१) – संवृत-प्रयत्नः	स्पर्शाः (२५) – स्पृष्ट-प्रयत्नः अन्तःस्थाः (०४) – ईषत्-स्पृष्ट-प्रयत्नः ऊष्माणः (०४) } ईषद्-विवृत-प्रयत्नः अयोगवाहौ (०२) }

स्वराणां* द्वौ भेदौ		
	समानाक्षर-स्वरः	सन्ध्यक्षर-स्वरः
१.	एक-स्थानी	द्वि-स्थानी
२.	ह्रस्वः उपभेदः भवति ह्रस्वः एव प्रथमः उपभेदः अत्र, ह्रस्व-दीर्घ-प्लुताः – त्रयः उपभेदाः (*'ऌ-वर्णस्य दीर्घा न सन्ति'*)	ह्रस्वः उपभेदः न भवति दीर्घः एव प्रथमः उपभेदः अत्र, दीर्घ-प्लुतौ – द्वौ उपभेदौ

व्यञ्जनानां चत्वारः भेदाः				
	स्पर्श-व्यञ्जनम्	अन्तःस्थ-व्यञ्जनम्	ऊष्म-व्यञ्जनम्	अयोगवाह-व्यञ्जनम्
१.	साधारण-व्यञ्जनम् आधार-स्वरः– पश्चात् पूर्वं वा, उभयत्र संभवति			विशिष्ट-व्यञ्जनम् आधार-स्वरः– नित्यं पूर्वमेव
२.	स्पृष्ट-प्रयत्नः	ईषत्-स्पृष्ट-प्रयत्नः	ईषद्-विवृत-प्रयत्नः	ईषद्-विवृत-प्रयत्नः

* अत्र केवलं शुद्ध-स्वराः (अर्थात् निरनुनासिकाः स्वराः) एव गण्यन्ते, न तु अनुनासिक-स्वराः।

Get More Learning Materials Here : CLICK HERE studentbro.in

सर्वं शब्देन भासते

शब्दः	अर्थः	हिन्दी	English
प्रयत्नः	**उच्चारणे प्रयुज्यमानं बलम्**	**उच्चारण में प्रयुक्त 'बल' अथवा 'दबाव'**	**'Effort' in Speech**
अभ्यन्तरे	अन्तः	अन्दर	Inside
आभ्यन्तरम्	अन्तःस्थितम्	अन्दर स्थित	Internal
आभ्यन्तर-प्रयत्नः	**अन्तःप्रयत्नः / आस्यस्य अभ्यन्तरे करणस्य स्थानं प्रति प्रयुक्तं बलम्**	**मस्तक के अन्दर, करण का – स्थान के प्रति प्रयुक्त 'बल' अथवा 'दबाव'**	**'Internal-Effort' in Articulation (exerted by the 'Tool' – towards the 'Place', inside the Head)**
स्पृष्टः	स्पर्शं कृतः	स्पर्श किया हुआ	Touched
ईषत्	अल्पम्	थोड़ा	Slightly / Little
ईषत्-स्पृष्टः	अल्पं स्पर्शं कृतः	थोड़ा स्पर्श किया हुआ	Slightly Touched
विवृतः	उद्घाटितः	खुला हुआ	Opened
विवरः	छिद्रः / अन्तरालः	अन्तराल	Opening / Gap
ईषद्-विवृतः	अल्पम् उद्घाटितः	थोड़ा खुला हुआ	Slightly Opened
संवृतः	अविस्तृतः	सिकुड़ा हुआ	Constrained / Contracted
संकोचः	संकोचनम्	सिकुड़ना	Compress
संकुचितः	संकीर्णः / संकोचं कृतः	सिकुड़ा गया	Constricted / Narrow

Get More Learning Materials Here : CLICK HERE studentbro.in

स्वराः			
	अ-स्वरः	शेष-समानाक्षराणि	सन्ध्यक्षराणि
	संवृत-प्रयत्नः	विवृत-प्रयत्नः	
१. कण्ठ्याः वर्णाः (स्वस्थानम् – करणम्)	अ	आ अ३	ए ए३, ऐ ऐ३, ओ ओ३, औ औ३
२. तालव्याः वर्णाः (जिह्वा – करणम्)	—	इ ई इ३	ए ए३, ऐ ऐ३
३. मूर्धन्याः वर्णाः (जिह्वा – करणम्)	—	ऋ ॠ ऋ३	

१. कण्ठ्याः वर्णाः

स्वस्थानम् – करणम्

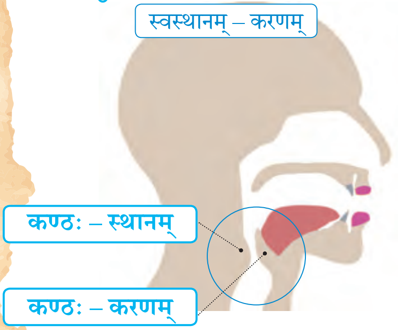

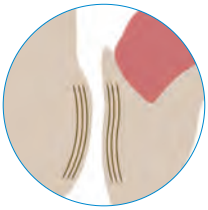

२. तालव्याः वर्णाः

जिह्वा – करणम्

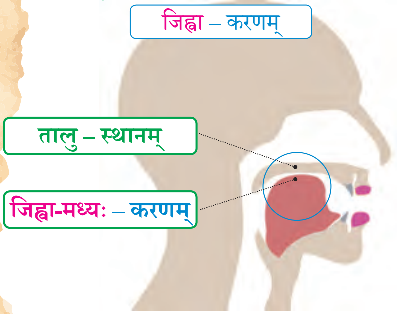

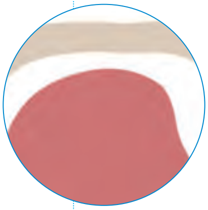

३. मूर्धन्याः वर्णाः

जिह्वा – करणम्

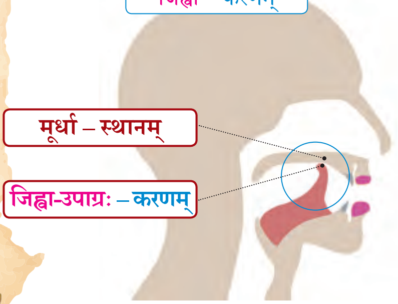

Get More Learning Materials Here : CLICK HERE studentbro.in

व्यञ्जनानि

स्पर्शाः	अन्तःस्थाः	ऊष्माणः	अयोगवाहौ
स्पृष्ट-प्रयत्नः	ईषत्-स्पृष्ट-प्रयत्नः	ईषद्-विवृत-प्रयत्नः	
क ख ग घ ङ 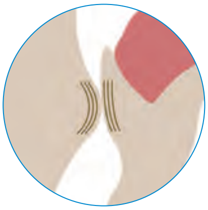	—	ह 	अः
च छ ज झ ञ 	य 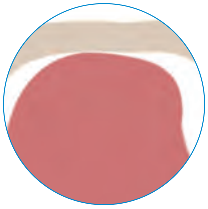	श 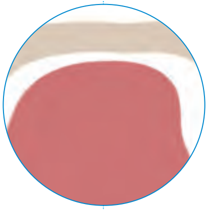	
ट ठ ड ढ ण 	र 	ष 	

Get More Learning Materials Here : CLICK HERE studentbro.in

	स्वराः		
	अ-स्वरः	शेष-समानाक्षराणि	सन्ध्यक्षराणि
	संवृत-प्रयत्नः	विवृत-प्रयत्नः	
४. दन्त्याः वर्णाः जिह्वा – करणम् 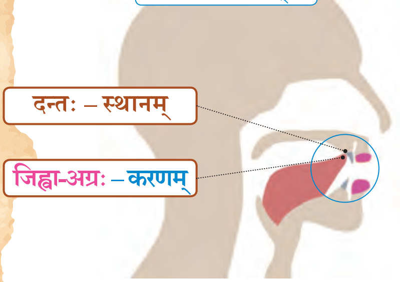 	—	ऌ ऌ३	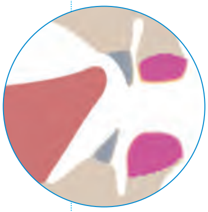
५. ओष्ठ्याः वर्णाः स्वस्थानं – करणम् 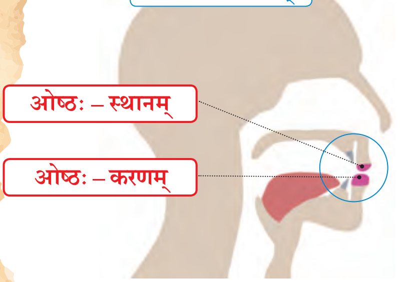 	—	उ ऊ उ३	ओ ओ३ औ औ३
६. नासिक्याः वर्णाः स्वस्थानं – करणम् 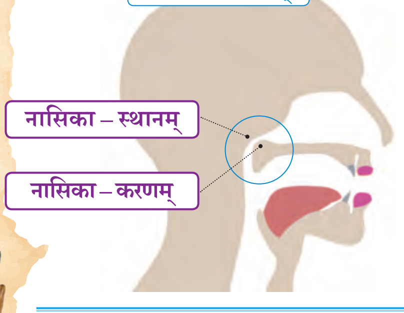 	—		—

Get More Learning Materials Here : CLICK HERE studentbro.in

व्यञ्जनानि

स्पर्शाः	अन्तःस्थाः	ऊष्माणः / अयोगवाहौ
स्पृष्ट-प्रयत्नः	ईषत्-स्पृष्ट-प्रयत्नः	ईषद्-विवृत-प्रयत्नः
त थ द ध न 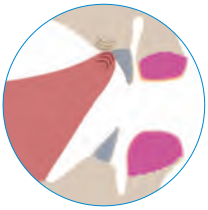	ल व 	स
प फ ब भ म 	व 	—
ङ ञ ण न म	—	अं

Get More Learning Materials Here : CLICK HERE studentbro.in

स्वाध्यायान्मा प्रमदः

तत्र पाणिनीय-शिक्षा-सूत्राणि

सूत्राणि	अर्थाः
	आभ्यन्तर-प्रयत्न–प्रकरणम्
प्रयत्नोऽपि द्विविधः।	(वर्णोच्चारणार्थं) **'प्रयत्नः'** द्विप्रकारकः भवति।
आभ्यन्तरो बाह्यश्च।	**'आभ्यन्तर-प्रयत्नः' 'बाह्य-प्रयत्नः'** च इति *(एतौ द्वौ प्रकारौ भवतः)*।
स्वस्थाने आभ्यन्तरस्तावत्।	वर्णस्य स्वकीयं स्थानं प्रति *(करणस्य)* यः प्रयत्नः, सः → 'आभ्यन्तर-प्रयत्नः' भवति, तद् अधुना जानीमः।
स्पृष्ट–करणाः – स्पर्शाः।	स्पर्शानां वर्णानाम् उच्चारणे, करणं → 'स्पृष्ट-प्रयत्नेन' स्थानं *(स्पष्टरूपेण)* स्पृशति।
ईषत्-स्पृष्ट–करणा – अन्तस्थाः।	अन्तःस्थानां वर्णानाम् उच्चारणे, करणम् → 'ईषत्-स्पृष्ट-प्रयत्नेन' स्थानं *(स्वल्पं)* स्पृशति।
ईषद्-विवृत–करणा – ऊष्माणः।	ऊष्मणां वर्णानाम् उच्चारणे, करणम् → 'ईषद्-विवृत-प्रयत्नेन' स्थानं प्रति *(समीपं)* याति।
विवृत–करणाः – स्वराः।	स्वराणां वर्णानाम् उच्चारणे, करणं → 'विवृत-प्रयत्नेन' स्थानं प्रति *(किञ्चित्-दूर-पर्यन्तं)* याति।
संवृतस्त्वकारः।	[संवृतः तु अकारः] अ-कारस्य (ह्रस्वस्य) वर्णस्य उच्चारणे तु *(अपवादरूपेण)*, *(करणं)* → 'संवृत-प्रयत्नेन' स्थानं प्रति संकुचितः भवति।
इत्येषोऽन्तःप्रयत्नः।	अत्र पर्यन्तम् एषः उच्चारणस्य **'आभ्यन्तर-प्रयत्नः'** चर्चितः।

Get More Learning Materials Here : CLICK HERE studentbro.in

अभ्यासाद् जायते सिद्धिः

१. अधोलिखितप्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन लिखत—

(क) वर्णानाम् उत्पत्यर्थं कति आवश्यकानि तत्त्वानि भवन्ति?

(ख) कति स्थानानि सन्ति?

(ग) आभ्यन्तर-प्रयत्नः कतिविधः?

(घ) करणं यदा स्थानं स्पष्टरूपेण स्पृशति, तदा करणस्य कः प्रयत्नः भवति?

(ङ) अवर्णस्य कति उपभेदाः सन्ति?

(च) संवृत-प्रयत्नः कुत्र भवति?

२. अधोलिखितप्रश्नानाम् उत्तराणि पूर्णवाक्येन लिखत—

(क) आभ्यन्तर-प्रयत्नः कः उच्यते?

(ख) ईषत्स्पृष्ट-प्रयत्नः कदा भवति?

(ग) करणस्य विवृत-प्रयत्नेन के स्वराः उच्चार्यन्ते?

(घ) आभ्यन्तर-प्रयत्नाः कुत्र दृश्यन्ते?

(ङ) आभ्यन्तर-प्रयत्ने स्वरेषु विशिष्टः स्वरः कः अस्ति?

३. अधोलिखितानां वर्णानां क–स्तम्भेन सह मेलनं कुरुत—

क-स्तम्भः	ख-स्तम्भः
(क) विवृत-प्रयत्नः	(१) व्
(ख) स्पृष्ट-प्रयत्नः	(२) श्
(ग) ईषत्स्पृष्ट-प्रयत्नः	(३) ऋ
(घ) ईषत्विवृत-प्रयत्नः	(४) अ
(ङ) संवृत-प्रयत्नः	(५) ध्

Get More Learning Materials Here : CLICK HERE studentbro.in

४. **अधोलिखितानां वाक्यानाम् उत्तराणि आम्/ न इति सन्दर्भानुसारं लिखत—**

(क) 'ई' वर्णः सन्ध्यक्षरम् अस्ति। (आम् / न) ....

(ख) 'ऐ' वर्णः सन्ध्यक्षरम् अस्ति। (आम् / न) ....

(ग) 'झ' वर्णः सपर्शः अस्ति। (आम् / न) ....

(घ) 'र' वर्णः स्पर्शेषु परिगण्यते। (आम् / न) ....

(ङ) 'य, र, ल, व' वर्णाः ऊष्माणः सन्ति। (आम् / न) ....

५. **रेखाङ्कितपदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत—**

(क) स्वराः स्वतन्त्रवर्णाः सन्ति। ....

(ख) व्यञ्जनानि अर्धमात्रिकाणि भवन्ति। ....

(ग) स्वराणां द्वौ भेदौ भवतः। ....

(घ) ह्रस्वस्य उपभेदाः न भवन्ति। ....

(ङ) व्यञ्जनानां चत्वारो भेदाः भवन्ति। ....

६. **वर्णसमुच्चयं पाठात् चित्वा लिखत—**

वर्णाः

(क) एकस्थानि-वर्णाः ....

(ख) स्पर्श-व्यञ्जनानि ....

(ग) अयोगवाह-व्यञ्जनानि ....

(घ) ऊष्म-व्यञ्जनानि ....

(ङ) द्विस्थानि-वर्णाः ....

Get More Learning Materials Here : CLICK HERE studentbro.in